

The article touches upon the activities of an outstanding Crimean Tatar humanist and enlightener Ismail Gasprinski (1851-1914). It considers his contribution to the public education, Muslims' public life, publishing of Turkic people.

Г.Ф. Турченко

СОЦІАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

В радянській історіографії історичні процеси, що відбувалися в Україні напередодні Першої світової війни, розглядалися в контексті сталінської схеми історії Росії. Згідно з цією, користуючись сучасною термінологією, аналітичною схемою, Російська імперія, переобтяжена суспільними суперечностями, невідворотно йшла до соціалістичної революції, а передвоєнні роки характеризувалися як “нове революційне піднесення” – закономірний етап на шляху до ліквідації самодержавства, а потім – капіталістичного ладу. Спеціальні дослідження і підручники рясніли статистикою робітничих страйків і селянських виступів, динаміка яких повинна була засвідчити, що у 1914 р. Росія стояла на порозі революції, а світова війна лише відстрочила її. Події в Україні не виокремлювалися в якийсь специфічний сюжет, а розглядалися у контексті цієї загальноросійської схеми, в якій національним рухам відводилася допоміжна роль. По-суті, їх розглядали як одне з додаткових знарядь для ліквідації самодержавства і буржуазного ладу в Росії, відмовляючи при цьому їм у праві на творення власної держави і повної дезінтеграції імперії.

У більшості своїй сучасні українські історики лише підходять до переоцінки цього специфічного періоду в історії України і часто продовжують, з певними модифікаціями, користуватися усталеними схемами радянської історіографії. Разом з тим, наростає прагнення до радикального розриву з радянською спадщиною. Типовий випадок – опублікована у 1999 р. у серії Інституту історії України НАН України “Україна крізь віки” монографія Віталія Сарбея “Національне відродження України” (К., 1999). Книга висвітлює період XIX – поч. XX ст., стрижнем історичного процесу якого автор вважає українське національне відродження. На його думку, “українська історіографія вже має розроблену методологічну схему українського національного відродження”. Творцем цієї схеми він вважає Михайла Грушевського. Внесок інших видатних українських істориків XIX – XX століть, а також зарубіжних українсько-діаспорних та інших вчених автор оцінює у контексті того, наскільки їх погляди співпадають з поглядами Грушевського. Разом з тим, відчувається прагнення автора врахувати і здобутки західної історіографії, зокрема аналітичні схеми національного руху, які через перекладну літературу стали доступними в останні роки вітчизняним дослідникам. Зокрема, посиляючись на Зенона Когути та Івана Лисяка-Рудницького, національне відродження “українського XIX століття” В.Сарбей пов’язує з двома історичними процесами: по-перше, з “соціотворчим процесом формування української національно свідомої інтелігенції” і, по-друге, з “націотворчим процесом становлення української нації” [1.-С.22]. Можна було чекати, що саме ці процеси і будуть у центрі уваги дослідника. Однак, задекларовані у вступній частині монографії підходи, у самому її тексті виявилися не реалізованими.

Зокрема, це яскраво ілюструє досить об’ємний третій розділ монографії, зміст якого характеризує назва: “На порозі Української національно-демократичної

революції: початок XX ст.” Але, які саме обставини підвели Україну в ці роки до “порогу революції”, якими були конкретні наслідки “соціотворчого процесу формування української інтелігенції” і “націотворчого процесу становлення української нації” – на цих питаннях автор не акцентує свою увагу. Основний наголос у роботі робиться на систематичному, причому, досить традиційному, викладі історичних подій, які відбувалися в Україні наприкінці XIX – на поч. XX ст., а не на їх інтерпретації з точки зору національного відродження і перспектив державотворення.

Критична переоцінка радянської історіографічної спадщини, яка супроводжується освоєнням здобутків сучасної західної історіографії і включенням історії України в річище європейського історичного процесу, відкриває ширші перспективи для вивчення державотворчих можливостей українського суспільства напередодні революції 1917 р. Нові теоретичні підходи декларують глибинний зв'язок між модернізаційними процесами в суспільстві і націотворенням, а також викликаних ними національними рухами. У процесі переходу від маломобільного і малоосвіченого аграрно-ремісничого суспільства до мобільнішого і освіченішого – індустріально-урбанізованого – кардинальних змін зазнає соціальна структура. Глибокі і динамічні соціально-культурні зрушення супроводжуються “національною мобілізацією”, в процесі якої на основі традиційних етнічних спільнот формуються модерні нації, що з часом заявляють про свої суверенні права. Жодне сучасне дослідження українського національного руху кінця XVIII – поч. XX ст. не обходиться без посилань на Мирослава Гроха, який запропонував схему мобілізації національних рухів, зокрема, так званих “малих”, “неісторичних” народів, до яких виявився віднесеним і український. Серед сучасних дослідників стосовно історії України XX ст. цю схему, з відповідними модифікаціями, першими застосували Богдан Кравченко і Ярослав Грицак.

Американський історик Богдан Кравченко в монографії “Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття”, опублікованій в 1985 р. в Канаді, розглядає формування соціальних підстав національного руху з кінця XIX ст. до 1972 р., коли від влади в Україні був усунутий Петро Шелест. У 1997 р. ця монографія була перекладена на українську мову [2]. На думку Б. Кравченка, слабкість українського руху в революції 1917-1920 рр. була пов'язана з недостатньою представленістю українців у стратегічних секторах політичного, економічного і культурного життя України. І тільки після встановлення в Україні радянської влади більшовицьке керівництво Радянського Союзу протягом 1920 – 1970-х рр., з одного боку, модернізувало українське суспільство, привівши до появи української адміністративної еліти, технічної інтелігенції та інших соціальних груп, а з іншого – шляхом терору і русифікації, поставило свідомі перешкоди на шляху просування нових еліт по соціальній драбині.

Богдан Кравченко розглядає етносоціальні процеси в Україні під кутом зору концепції “соціальної мобілізації”. “Соціальна мобілізація, – зазначає Кравченко, – стосується зростання промисловості й торгівлі, міст, поширення письменності та освіти, – тобто змін, які творять новий триб життя, що схиляє населення прийняти нові цінності, репрезентовані національністю, і породжує громадські ресурси, що передбачають ефективну організацію при задоволенні нових потреб. Члени мобілізованої громади найімовірніше будуть радше міськими, ніж сільськими мешканцями, письменними, ніж неписьменними, неселянськими, ніж селянськими, і освіченими, ніж неосвіченими” [2.-С.15]. У відповідності з цією творчою установкою у досить об'ємному першому розділі під назвою “Українське суспільство напередодні революції” Богдан Кравченко прагне вирішити питання, наскільки

населення України ходом історичного розвитку було підготовлене до відновлення власної держави.

Подібні аналітичні схеми неодноразово застосовувалися при аналізі передумов державотворчих процесів у різних країнах Європи. Не викликає заперечення принципова можливість застосування цього підходу і до української дійсності. Справа лише у тому, як він реалізується в конкретному історичному дослідженні і наскільки аргументовані, переконливі висновки при цьому робляться. На нашу думку, Богдан Кравченко недостатньо точно оцінив стан соціальної зрілості суспільства в Україні. Причина цього, по-перше, полягає у тому, що майже всі основні параметри соціальної структури України, встановлені на основі матеріалів Всеросійського перепису 1897 р., він автоматично, без необхідних у таких випадках корекцій, переніс на 1917 р. Уже це спотворює реальну картину. По-друге, Богдан Кравченко, на нашу думку, дещо догматично застосував продекларовані ним дослідницькі методики до вивчення української дійсності початку XX ст. Про це, зокрема, свідчить така його творча установка: “Активна роль місцевих еліт, наявність організованого населення й інфраструктур українського життя, толерованого центральною владою, є, на наш погляд, одним з найважливіших елементів, що сприяв появі національної свідомості” [2.-С.15]. Ця установка, можливо, виправдовує себе при аналізі стану українського суспільства в Україні 20-30, чи 50-60 рр. XX ст., але не в дореволюційний період, коли влада аж ніяк не толерувала національну свідомість.

У результаті аналізу статистичних матеріалів кінця XIX ст. Богдан Кравченко робить висновок про те, що напередодні революції “історія не забезпечила українців необхідними засобами” для вирішення їх національних завдань, зокрема створення власної держави [2.-С.68]. Особливої оригінальності у цьому висновку немає. Складається враження, що він скалькований з емігрантських мемуарів керівників визвольних змагань уенерівського табору, в яких були суто особисті мотиви до таких висновків. Разом з тим, щоб бути до кінця справедливими, зазначимо, що вивчення стану українського суспільства напередодні революції 1917 р. не було головним завданням дослідника.

Але справа, виявляється, не в тому, яке головне завдання ставить перед собою дослідник. Врешті-решт, Ярослав Грицак у своїй монографії “Нарис історії України” також фрагментарно описує мобілізаційні здатності українського руху напередодні революції. Монографія Грицака, опублікована у 1996 р., тобто напередодні виходу у світ українського перекладу книги Богдана Кравченка, присвячена ширшій проблемі – формуванню у XIX – XX ст. модерної української нації. Але його висновок щодо можливостей українського руху на поч. XX ст. відрізняється від висновку Богдана Кравченка більшою зваженістю і обережністю. Грицак взагалі не зводить мобілізаційні здатності українського руху до кількісних параметрів соціальної структури. Він наводить ряд фактів з історії XIX – XX ст., що не вписуються в рамки теорії модернізації [3.-С.323]. Йдучи слідом за Мирославом Грохом та іншими західноєвропейськими авторами, він особливу увагу приділяє історичній пам’яті. “Вироблений нащадками козацької старшини міф козацької України зберіг свою притягальну силу аж до початку XX ст.”, – зазначає Я. Грицак [3.-С.100]. Взагалі він пропонує оцінювати “відсталість” і “запізнілість” українського руху у підросійській Україні “за відносними, а не абсолютними вимірами”. “Немає сумніву, – зазначає Я. Грицак, – що за рівнем розвитку він значно поступався рухам тих народів, які зберегли свою національну еліту і мали кількісну перевагу серед міського населення (польському, фінському, естонському і, до певної міри, литовському). Але серед тих

народів, що не входили у дану категорію, український народ... відіграв роль безумовного лідера” [3.-С.101].

Це наштовхує на думку, що справа не лише у схемах і методиках, а й у конкретно-історичних фактах, які вимагають до себе особливої уваги і які різними дослідниками трактуються по-різному. Зокрема, немає підстав доводити, що робити висновки щодо 1917 р. на матеріалах 1897 р. не зовсім коректно. Початок ХХ ст. в Україні, як і у царській Росії в цілому, відзначений досить динамічними соціально-економічними, політичними і культурними змінами. За 20 років, які пройшли після першого Всеросійського перепису, в соціальній структурі України відбулися істотні зрушення, які справили значний вплив на поступальний розвиток українського руху. Не викликає сумніву, що ці зміни необхідно якнайретельніше враховувати. Саме це ми спробуємо зробити в даній статті. Застосування будь-якої аналітичної схеми, навіть найдосконалішої, не звільняє дослідника від обов’язку з повагою ставитися до історичних фактів. Будь-яка схема, будь-яке узагальнення в історичному дослідженні повинно ґрунтуватися на фактах, достовірність яких має визначатися стандартними історіографічними процедурами. Лише у цьому випадку аналітична конструкція може претендувати на відображення реальних історичних процесів. Саме таке відношення до фактів ми спробували реалізувати в даній статті. Це по-перше.

По-друге, ми виходили з того передбачення, що перспективи державотворення визначаються не лише параметрами соціальної структури суспільства у доповненні з історичною пам’яттю населення. Зокрема, Георгій Касьянов вважає, що Володимир Кравченко у своїй монографії “дещо абсолютизує вплив соціальних змін на формування національної свідомості” [4.-С.276]. Зміни в соціальній структурі, урбанізація суспільства не завжди сприяли пробудженню національної свідомості. Ці зміни могли стати і додатковим фактором денаціоналізації. З іншого боку, на формування національного руху і пов’язаних з ним державотворчих перспектив впливали, а інколи і досить істотно, також інші фактори, які і до соціальної структури не мали прямого відношення, і на національну свідомість діяли опосередковано. Цілком погоджуємося з Ярославом Грицаком, який, повторюючи Івана Лисяка-Рудницького, стверджує, що “Кожна з цих (неукраїнських за національним походженням. – Авт.) течій і народів зробили свій внесок в “український проект”, часто не усвідомлюючи та переслідуючи цілком відмінні цілі” [3.-С.8]. Необхідно враховувати все, що справляло не лише прямий, але і непрямий, опосередкований вплив на суспільно-політичні процеси в Україні і сприяло формуванню передумов Української революції.

Це досить складне дослідницьке завдання. До нього слід ставитися як до цілком самостійного і, по-можливості, відокремлювати від іншого – аналізу наслідків Української революції 1917 р. Для багатьох дослідників поразки революції стали чи не найголовнішим аргументом на користь ідеї незрілості українського руху і неможливості створення ним держави. При такому підході свідомо “колекціонуються” ті параметри українського суспільства початку ХХ ст., що не відповідали високим європейським стандартам і залишаються без уваги всі інші. Складається справді вражаюча картина, яка дає для деяких дослідників підставу констатувати: українці напередодні 1914 р. “являли собою етнографічну масу” [5.-С.174]. Причому таке судження декларується як очевидна істина, після якої обговорення перебігу революції 1917 р., її можливостей, перспектив, а особливо, поразок перетворюється в досить нецікаве, нудне заняття. Такий підхід задовольнити нас не може. Слід враховувати весь комплекс обставин, у якому опинилася напередодні Першої світової війни Україна – як несприятливих, що гальмували національне відродження, так і сприятливих, що відкривали перед українським

державотворенням певні перспективи. Саме з такими намірами підходив до аналізу соціальної структури і національного складу населення України, стану і можливостей українського визвольного руху напередодні революції 1917 р. автор даної статті.

Однак, реалізувати ці наміри у рамках існуючих аналітичних схем визвольного руху важко. Ці схеми зосереджуються, головним чином, на внутрішніх ресурсах національного руху і тим самим звужують можливості дослідника. Що ж стосується перспектив державотворення, то вони, як вже зазначалося вище, не зводяться до стану української еліти, рівня національної свідомості різних соціальних груп українського суспільства і мобілізаційних можливостей українського руху. Значний вплив на загальний баланс справляли інші сили – як внутрішньоукраїнські, так і позаукраїнські. Були і зовнішні рамки, в яких відбувався український соціально-політичний процес – Російська імперія. Розвиток імперії мав свою логіку, а вирішення українського питання було нерозривно пов'язане з її долею. Нарешті, на майбутнє України величезний вплив справляли геополітичні реалії, міжнародні відносини, конфлікти і війни. Майбутнє України було результатом дії безлічі сил і факторів і значною мірою залежало не від неї самої. Але при цьому, саме від неї залежало, чи скористається вона сприятливими обставинами для створення власної держави. У цьому контексті питання про соціальну базу українського державотворення виступає на перший план. Для окреслення цієї бази, аналізу її параметрів слід, перш за все, звернутися до соціальної структури України передвоєнного періоду, виявлення властивих їй суперечностей.

Соціально-економічні параметри українського суспільства на початку XX ст.

Як відомо, у XX ст. Україна ввійшла **бездержавною**, розчленованою між двома європейськими імперіями – Російською та Австро-Угорською. Її землі були повністю інтегровані в адміністративний лад цих імперій, причому інкорпоративні та інтеграційні процеси, що відбувалися на теренах Російської імперії – ліквідація політичної автономії України, Фінляндії, Прибалтики, реформування їх владних інституцій відповідно до загальноімперських стандартів – призвели до більш негативних наслідків для наддніпрянців у порівнянні з західноукраїнцями. В Російській імперії не були збережені навіть мінімальні ознаки історичних особливостей географічного розселення українського народу, а територія підросійської України була розділена на 9 губерній, управління якими здійснювалося за тими ж принципами, що і управління внутрішніми російськими губерніями.

Станом на 1914 р. населення України становило 48,0 млн. чол. На територіях українських губерній, що входили до складу Російської імперії і які є об'єктом даного дослідження, восени 1917 р. мешкало 31,2 млн. чол. [6.-С.102-103, 114]. За розмірами території і чисельністю жителів Україна була однією з найбільших європейських країн і могла порівнюватися, наприклад, з Францією, Італією чи Англією. Однак, вона стояла на іншому, у порівнянні з цими країнами, рівні соціально-економічного розвитку. У найзагальнішому вигляді цей рівень характеризує розподіл населення України за **основними заняттями**. Достатньо повні і вірогідні дані щодо цього дають результати Всеросійського перепису 1897 р. (див. табл. 1) [7.-С.10, 12].

Таблиця 1.

Заняття населення України на 1897 р.

<i>Групи занять</i>	<i>В % до підсумку</i>
Сільське господарство, рибальство, полювання, лісові промисли, тваринництво	74,4
Транспорт і зв'язок	1,5
Промисловість	9,3
Торгівля	4,9
Управління і громадська робота: адміністрація, суд, поліція, армія, релігійні культи, наука і мистецтво і т.д.	3,0
Хатня, домашня прислуга	4,9
Решта занять	2,0
Разом	100,0

Матеріали таблиці 1 свідчать, що наприкінці XIX ст. майже 3/4 населення України було зайняте в сільському господарстві. Ці дані характеризують Україну, як суспільство, що переживало складний і суперечливий етап переходу від аграрного до індустріального стану.

У наступні 20 років у структурі занять населення України відбувалися істотні зрушення. Це очевидно. Але точних і повних даних, які б характеризували цей процес, немає. Є дослідження окремих авторів, зокрема Івана Рибалки і Федора Турченка, які свідчать, що у 1897-1917 рр. питома вага зайнятого у сільському господарстві населення зменшилася до 63%, тобто на 11,4% [8.-С.36]. Таким чином, щорічно сільськогосподарське населення України зменшувалося досить швидко, в середньому, на 0,55%. Відповідно, збільшувалася питома вага населення, зайнятого у промисловості, торгівлі, інтелектуальній сфері та інших заняттях. Це було наслідком прискореного економічного розвитку передвоєнних десятиліть.

У загальному вигляді *рівень економічного розвитку* дореволюційної України характеризує співвідношення обсягів сільськогосподарської і промислової продукції. На долю сільського господарства у 1913 р. припадало 51,8% продукції народного господарства, а на долю промисловості – 48,2% [8.-С.28]. Вже це дозволяє стверджувати, що говорити про занадто низький рівень промислового розвитку і про недостатньо просунуті модернізаційні процеси в Україні напередодні 1917 р. немає належних підстав. У радянські часи в історіографії побутувала думка про *середній рівень* (у порівнянні з Західною Європою) розвитку капіталізму в Україні напередодні революції 1917 р. На наш погляд, цей висновок не має ідеологічного навантаження і відбиває реальний рівень економічного розвитку України. В історичній літературі на конкретних фактах доведено, що в аграрному секторі України при величезних пережитках кріпосництва все ж домінували ринкові відносини. Бурхливо розвивалася капіталістична промисловість. На початок XX ст. Україна перетворилася в головний вугільний район імперії, її металургійну базу, основний центр цукрової промисловості, сільськогосподарського машинобудування.

Це могло б перетворити Україну в індустріальний центр імперії. Але цього не сталося. У літературі досить чітко окреслені особливості структури промислового виробництва України, які стали на заваді такого розвитку подій. Напередодні Першої світової війни у добувній (гірничій, гірничозаводській, металургійній, добування і обробка мінералів) і харчосмаковій галузях одержувалося 82,1% обсягу промислового виробництва України і лише 10,4% в обробці металів і виробництві машин. Така *однобока структура промислового виробництва* характерна для економіки, що складалася як колоніальний придаток господарства імперського

центру. Поза Україною її сировина і напівфабрикати перетворювалися у кінцевий продукт, який в Україні, ізольований від закордону високими митними бар'єрами, реалізувався за монопольними цінами. Ця обставина ставила у не вигідне становище усіх жителів українських губерній, незалежно від їх соціального стану і національного походження, і породжувала їх незадоволення імперською політикою центру, що неминуче проявлялося в економічних відносинах, соціальному житті, ідейно-політичній сфері.

Як правило, розвиток модернізаційних процесів розглядається у тісному зв'язку з *урбанізацією суспільства*. Згідно з даними перепису 1897 р. у містах України було зосереджено 13,2% населення. У наступні роки відсоток міських жителів збільшувався і досяг напередодні Першої світової війни 18%. По окремих регіонах відсоток міських жителів істотно відрізнявся від цих показників: там, де розвиток промисловості відбувався інтенсивніше (Донецько-Криворізький басейн), або де була розвинута торговельно-посередницька діяльність (південні порти) міських жителів було більше. Але до західноєвропейських, чи навіть центральноєвропейських показників це ще було далеко. У зв'язку з цим може здатися, що наведене вище положення про середній рівень розвитку капіталізму суперечить даним про недостатнє розгортання в Україні урбанізаційних процесів. Для вирішення поставлених в статті питань це дуже важливо, адже у модернізаційних схемах міському населенню відводиться виключно важлива роль. Рівень урбанізованості суспільства вважається однією з істотних причин успіху чи неуспіху (як у випадку з Україною) національно-визвольного руху.

Справді, напрямок розвитку суспільства в Україні, як і в інших європейських країнах, багато у чому визначався саме містами. Міста були адміністративними, культурними і промисловими центрами. Місто втілювало владу з усіма її атрибутами; у містах була зосереджена адміністративна і інтелектуальна еліта. Тут концентрувалися регіональні центри російських соціалістичних, ліберальних, консервативних і чорносотенних партій і редакції періодичних видань – від помірковано-ліберальних до вкрай реакційних, чорносотенних. Найбільші міста України – Київ і Одеса – були у той же час найвпливовішими гніздами російських чорносотенців. Разом з тим, у містах зосереджувалися і центри національного руху, українського національного руху, українські національні партії і позапартійні об'єднання.

З розгортанням процесів індустріалізації міста перетворювалися у центри економічного життя, транспортні і комунікаційні вузли. У містах концентрувалися підприємці, робітники, інженерно-технічний персонал, кустарно-ремісничі і торговельне населення. Але та обставина, що історично місто зростало, головним чином, за рахунок сільського населення, часто на сільській території, не могла не вплинути на його соціальну структуру. У місті були представлені усі суспільні верстви населення, у тому числі і традиційно сільські. Причому, питома вага цих верств у міському і сільському населенні відрізнялася неістотно. Так, наприклад, робітники становили 23,2% міського населення і 20,3% сільського. Усі верстви підприємницької буржуазії включали 12,1% міських жителів і 16,1% – сільських [8.-С.36]. Специфіка міста в умовах України, таким чином, полягала не в різному співвідношенні в їх населенні основних категорій населення. Різними були самі ці категорії. Якщо у місті були зосереджені найбільш кваліфіковані, кадрові фабрично-заводські робітники, велика і середня торговельно-промислова буржуазія, то у селі їх аналогами були сільськогосподарські і кустарно-промислові робітники, заможне і селянство, і підприємницька верхівка місцевого кустарно-ремісничого та торговельного населення. Кваліфікованішими були також міські кустарі і ремісники,

вищими був їх рівень продуктивності і прибутків. Місто було зосередженням передовіших господарських форм, село – відсталіших. Село було обплутане густою мережею патріархально-кріпосницьких пережитків, місто було від них, у значній мірі, вільним. У реальному житті місто йшло попереду села і вело за собою село. Разом з тим, місто і село залишалися складовими досить суперечливого, але єдиного соціального організму, а соціальні процеси в них відбувалися у тісному взаємозв'язку.

У цьому контексті виникають питання: чи здатне було місто України вести за собою українське село; по-друге, наскільки недостатньо урбанізоване українське суспільство могло претендувати на вирішення питання державотворення. Якщо виходити з наведених вище даних про 18% міського населення напередодні 1917 р., то відповідь на поставлені питання, особливо останнє, напрошується скоріше негативна, ніж позитивна.

Однак, висновок про недостатню (для успішного розгортання державотворчих процесів) урбанізацію України напередодні Першої світової війни потребує істотного уточнення. Офіційна статистика, на підставі якої історики робили цей далекосяжний висновок, до міських поселень відносила лише адміністративні осередки. Але урбанізаційні процеси другої половини XIX– поч. XX ст. привели до того, що в Україні, особливо у її південно-східних районах, виросло багато містечок, заводських і рудничних селищ, а чимало сільських населених пунктів втратили свій аграрний характер і перетворилися в індустріальні чи торговельно-промислові селища, по-суті, дрібні міста. Але в офіційних матеріалах ці поселення продовжували відносити до сільських. Якщо ж урахувати їх у складі міських поселень (якими вони були в дійсності), то рівень урбанізованості населення України виявиться значно вищим. Так, за даними обрахування міського населення 1917 р. і передвоєнних земських обстежень, які відійшли від офіційних критеріїв в оцінці міських поселень і взяли на озброєння соціально-економічні, міське населення становило 27% жителів України, причому, у дрібних міських поселеннях (5-10 тис. чол.) було зосереджено 41% міських жителів, у середніх (10-100 тис. чол.) – 41%, у великих (понад 100 тис. чол.) – 18% [9.-С.205]. Ці дані залишаються, як правило, поза увагою дослідників, що вивчають модернізаційні процеси в Україні й пов'язані з ними перспективи українського національно-визвольного руху.

Однак, самі по собі дані про економічну структуру України, розподіл населення за головними джерелами існування, чисельність і питому вагу міських жителів в населенні України мало що говорять про перспективи її національного державотворення. Ці дані слід розглядати в контексті *національних відносин* в Україні, на які її бездержавне становище справило значний вплив. Взагалі, зрозуміти особливості суспільних відносин в Україні на початку XX ст. неможливо без врахування національного фактору.

Переважаюча більшість населення України тоді була представлена корінною, або, як пишуть сучасні політологи, “титульною” нацією. Разом з тим, понад чверть його належала до національних меншин (див. табл. 2) [Табл. складено за: 10.-С.12]. Найчисельнішими з цих меншин наприкінці XIX ст. були російська і єврейська.

Таблиця 2.

Склад населення України по рідній мові (на 1897 р.)

<i>Рідна мова</i>	<i>Все населення (в % до підсумку)</i>	<i>Міське населення (в % до підсумку)</i>
-------------------	--	---

<i>Рідна мова</i>	<i>Все населення (в % до підсумку)</i>	<i>Міське населення (в % до підсумку)</i>
Українська	72,0	30,5
Російська	13,1	34,5
Єврейська	8,0	27,0
Німецька	2,4	1,0
Польська	1,7	3,0
Інші	2,8	4,0
Разом	100,0	100,0

Однак, чисельна перевага українців над національними меншинами проявлялася нерівномірно у різних регіонах України. У більшості своїй, українці були зосереджені в губерніях, що зазнали найменшого впливу індустріалізації. На 1897 р. в губерніях Лівобережжя відсоток українців до всього населення складав 80,9%, Правобережжя – 76,9%. А в степових губерніях, найбільш розвинених індустріально, частка українців складала тільки 56% [3.-С.19-20].

За 20 років, які пройшли після перепису 1897 р., національний склад населення змінився мало, хоча дослідники стверджують, що природний приріст українців в Україні був вищий, ніж представників інших етнічних груп, а значить, їх питома вага в населенні поступово збільшувалася.

Роль етнічного фактора надзвичайно посилювалася і кардинальними відмінностями в національному складі міста і села в Україні. Століття колонізаторської політики царизму, особливості соціально-економічного розвитку України та землеробська ментальність українців, інші обставини призвели до того, що в передвоєнні роки представники титульної нації в містах України становили меншість (див. табл. 2).

Існувала надзвичайно несприятлива для українців тенденція: що більшим було місто, то менше в ньому їх проживало. Лише в містах з населенням менше 10 тис. українці становили, хоч і незначну, більшість міського населення. А у чотирьох головних українських містах (Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі), що були адміністративними, військовими та економічними центрами України, українці становили 17% населення [2.-С.28].

Друга несприятлива для українців тенденція полягала у тому, що вони були не лише міською меншістю (зрештою, за виключенням небагатьох великих міст, жодна етнічна група в містах не була представлена абсолютною більшістю), але і периферійною меншістю. У масі своїй українці – це жителі передмість, що тяжіли до тієї зовнішньої межі, де місто зливалось з селом. Дуже часто – це ті ж селяни, що вели своє господарство в міській зоні. Напередодні Першої світової війни 20,6% міського населення (лише офіційні міста!) були земельними власниками, а офіційна статистика Росії показує, що 32,4% жителів 9 українських губерній відносилися до стану селян [11.-С.88-89]. Що ж стосується центральних кварталів, то там була зосереджена управлінська, фінансова, торговельно-промислова та інтелектуальна верхівка. Навколо промислових підприємств, кустарно-ремісничих майстерень і транспортних вузлів було зосереджене, переважно, російське і єврейське населення.

Нетипове для України становище склалося на Лівобережжі, колишній території Гетьманщини, де українці претендували на більшість у складі міського населення. Але зосереджені вони були, головним чином, в малих містах Полтавської та Харківської губерній. А в головних містах цього регіону, Харкові і Кременчуці, вони становили, відповідно, 26% і 30% населення [2.-С.26].

Коментуючи дані таблиці 2, необхідно пам'ятати, що до російського (по рідній мові) населення України відносяться не лише етнічні росіяни, а й зрусифіковані представники інших національностей, що вказали на російську мову як на свою рідну. Третьою за чисельністю етнічною групою були євреї. Нагадаємо, що Україна входила до так званої “смуги осілості” євреїв, і багато з них обирали постійним місцем проживання її міста.

Слабка українська присутність у містах разом з дискримінаційною політикою щодо української мови та культури створювали сприятливе середовище для русифікації нечисленних українців, які там проживали.

Вище зазначалося, що загальний рівень суспільного розвитку України достатньо точно характеризує розподіл населення за основними заняттями (див. табл. 1). Але середні дані для всього населення маскують **становище окремих національних груп**, зокрема, українців. Перепис 1897 р. свідчить, що у себе на батьківщині вони домінували лише в одній сфері – хліборобстві і добуванні сировини. Меншини контролювали стратегічні центри соціального, економічного і культурного життя. Цю обставину добре ілюструє таблиця 3 [12.-С.303].

Таблиця 3.

Зайнятість головних етнічних груп України у суспільних сферах наприкінці XIX ст.

	<i>Українці (в % до підсумку)</i>	<i>Росіяни (в % до підсумку)</i>	<i>Євреї (в % до підсумку)</i>	<i>Поляки (в % до підсумку)</i>
Хліборобство і добування сировини	90,0	18,0	2,5	51,0
Обробка продуктів (промисловість)	3,6	21,0	32,0	14,0
Торгівля	0,9	14,0	48,0	6,0
Військо, суд, поліція, адміністрація, вільні фах. і т.п.	5,5	47,0	17,5	29,0
Всього	100,0	100,0	100,0	100,0

Дані таблиці свідчать, що в результаті широкомасштабної іноземної колонізації українці зіткнулися на своїй власній території з національними групами, які і меншинами можна було назвати лише формально. В ключових сферах життя – промисловості, торгівлі, державній службі і інтелектуальній діяльності – саме представники корінної нації в Україні – українці – виявилися на становищі національних меншин. За наступні 20 років кардинальних змін у цьому відношенні не сталося. І напередодні революції 1917 р. українці все ще вирощували хліб і доглядали худобу, а промисловою діяльністю, торгівлею, адмініструванням у їх країні займалися представники інших націй, головним чином росіяни, євреї, поляки. Таке становище не могло не викликати глибоких національних суперечностей, які були постійним фактором суспільного життя і у той же час – додатковим фактором національної мобілізації.

Що ж стосується першопричин національної мобілізації, то їх автори модернізаційних теорій вбачають у соціальній мобільності, викликаній інтенсивним впровадженням ринкових відносин. У процесі модернізаційних змін формуються

цілком нові соціальні еліти, характерні для буржуазного суспільства. Вони вступають у боротьбу з старими елітами за контроль над країною. Величезний поштовх цьому процесу в Україні дала реформа 1861 р. Але особливістю України, як частини Російської імперії, є те, що соціальна трансформація відбувалася у рамках старих політичних і суспільних структур, зокрема, у рамках *станового суспільства*.

Стани – суспільні групи людей, різне правове і економічне становище яких закріплене юридичними актами. При феодалізмі належність громадян до певних станів передавалася у спадщину, переходи не допускалися і стани були замкнутими. Самодержавний лад прагнув максимально зберегти станові засади, на яких ґрунтувалося дореформене суспільство. Це було гарантією його самозбереження. Офіційна статистика з року в рік ретельно відслідковувала кількісне співвідношення різних станів в суспільстві у розрізі окремих губерній, регіонів і імперії у цілому. Складена на їх основі таблиця 4 характеризує становий склад 9 українських губерній [11.-С.87-88].

Таблиця 4.

Становий склад населення України в 1915 р.

<i>Суспільні стани</i>	<i>В % до підсумку</i>
Дворяни і чиновники	1,5
Духовенство	0,4
Почесні громадяни і купці	0,7
Міщани	15,3
Селяни	81,1
Козаки	0,1
Інші	0,9
Разом	100,0

На відміну від західноєвропейських країн, де залишки становості сприймалися як середньовічна екзотика, в Російській імперії вони мали глибокі економічні і суспільно-політичні корені. Становий лад був реальністю дореволюційної Росії. Він живився напівкріпацьким і патріархальним господарством, залишками общинного ладу, політичним ладом держави, яка юридично закріплювала станову структуру і багатовікові традиції. Становість пронизувала все життя суспільства. Соціальний статус людини, його місце у суспільному житті багато у чому визначалися саме становим походженням. Становість розколювала людей ще до їх народження, задаючи кожному незалежно від його здібностей і зусиль, чітко визначене місце у суспільстві. Для початку ХХ ст. це був глибокий анахронізм. Ринкові відносини, що інтенсивно розвивалися, вимагали юридичної рівності людей, а становий лад передбачав юридичну нерівність. Ця обставина породжувала глибокі суперечності між величезною більшістю та незначною меншістю. Для дворян, духовенства і купецтва, питома вага яких становила лише 2,6% населення України, становий лад був гарантією їх привілейованого становища; для величезної більшості – селян, міщан та представників інших нижчих станів – вона була умовою їх неповноправного існування.

Характерно, що водорозподіл проходив не лише між окремими станами, але і всередині їх. Так, дворянство розділялося на декілька розрядів: помісне, безземельне, знать, царедворці, рюриковичі, титуловані, чини судового і воєнного відомств, дворяни особисті, знову пожалувані, російського та іноземного походження, іновірці,

земці та ін. У складі найбільшого стану – селянства – виділялися козаки, колишні державні селяни, поміщицькі, удільні, общинники, надвірники, колоністи, чиншовики, однодворці та ін.

Становість, без сумніву, стримувала соціальну мобілізацію, але зупинити її була не в змозі. Під становою оболонкою на початку ХХ ст. вже чітко проглядалися *соціальні категорії буржуазного суспільства*. Статистика царської Росії не враховувала ці категорії, неначе їх взагалі не існувало. Радянська історіографія, навпаки, прагнучи створити картину гострих класових суперечностей між робітничим класом і буржуазією, селянством і поміщиками, перебільшувала глибину диференціації суспільства і драматизувала соціальні конфлікти. Це, зокрема, відбулося на спробах відтворити статистичну модель соціальної структури України напередодні революції 1917 р., яку здійснили у 1981 р. І.К. Рибалка і Ф.Г. Турченко [7]. Але, незважаючи на певну ідеологічну заангажованість, їх підрахунки, що ґрунтуються на добротних дореволюційних джерелах (державна і земська статистика), після певної корекції, можуть бути використані для характеристики основних кількісних параметрів соціальної структури населення України з урахуванням наслідків капіталістичного розшарування [8.-С.36].

Таблиця 5

Соціальна структура населення України напередодні 1917 р.

Сфера діяльності	Сільське населення		Міське населення		Все населення	
	тис. чол.	%	тис. чол.	%	тис. чол.	%
Наймані робітники	5057,8	20,3	1443,8	23,2	6501,6	20,8
У тому числі:						
у сільському господарстві;	1932,0	7,8	142,2	2,2	2074,2	6,6
у промисловості, кустарно-ремісничих промислах, на транспорті і т.д.	3125,8	12,5	1301,6	21,0	4427,4	14,2
Дрібні власники (бідняки і середняки)	15201	60,9	2353	37,8	17554	56,3
У тому числі:						
у сільському господарстві;	12410	49,7	1015,7	16,3	13425,7	43
у кустарно-ремісничих промислах, дрібній торгівлі і т.п.	2791	11,2	1337,3	21,5	4128,3	13,3
Дрібні підприємці	4035,1	16,1	550,7	8,8	4585,8	14,7
У тому числі:						
у сільському господарстві (куркулі);	3631,0	14,5	267,0	4,3	3898,0	12,5
у кустарно-ремісничих промислах, дрібній торгівлі і т.п.	404,1	1,6	283,7	4,5	687,8	2,2
Буржуазія (середня та велика)	—	—	240,0	3,8	240,0	0,8
Поміщики	274,9	1,1	20,3	0,3	295,2	0,9
Інтелігенція та службовці	411,2	1,6	1626,7	26,1	2037,9	6,5
Всього	24980,0	100,0	6234,5	100,0	31214,5	100

Наведені в табл. 5 дані свідчать, що напередодні Першої світової війни в Україні вже досить чітко вимальовалася соціальна структура, характерна для

капіталістичного суспільства. В промисловості, торгівлі, кустарно-ремісничому виробництві ринкові відносини проявилися виразніше і тут сформувалися досить чіткі соціальні типи, характерні для капіталістичного суспільства. Разом з тим, звертає на себе увагу достатньо велика питома вага дрібних власників, що відбиває неоднорідність економічної структури, наявність у ній перехідних до капіталізму форм.

Сільське господарство також еволюціонізувало по ринковому шляху: в селі відбувалася майнова диференціація, формувалася соціальна група фермерства, але характерний для капіталізму розкол на найманих робітників і підприємців ще чітко не визначився і ускладнювався існуванням соціального релікту – класу поміщиків, по відношенню до якого селянство, незалежно від майнового становища окремих його прошарків, все ще протистояло як єдиний стан.

Оскільки українське суспільство на початку ХХ ст. характеризувалося переплетенням патріархально-напівкріпосницьких і суто буржуазних відносин, його соціальний лад у цілому і становище кожної з соціальних категорій необхідно аналізувати з урахуванням цих двох факторів.

Особливо яскраво це переплетення проявилось в становищі **поміщиків і селянства**.

Поміщики

До 1861 р. поняття “**поміщик**” ототожнювалося з поняттям “помісний дворянин”. Володіння населеними маєтками (спочатку на умовах несення державної служби, а потім і безумовно) було до реформи 1861 р. виключним привілеєм потомствених дворян. І після скасування кріпосництва вони залишили за собою цілий ряд привілеїв – право переважного вступу на державну службу, заміщення ряду посад по місцевому самоврядуванню, правом дворянських об’єднань виступати з клопотання безпосередньо перед монархом, правом заснування закритих навчально-виховних закладів, виключним правом користуватися послугами Дворянського банку. Але життя брало своє. На початку ХХ ст. багато дворян розорилися, втратили свої маєтки, які придбали представники інших станів суспільства. Станом на 1913 р. дворяни українських губерній продали майже 6 млн. десятин землі. Втрачена ними земля перейшла, здебільшого, до заможних селян, а також купців, міщан та представників інших станів. В пореформені роки поняття “помісний дворянин” вже не обов’язково ототожнювалося з поняттям “землевласник”. На початку ХХ ст. до поміщиків тодішня влада і статистика відносили всіх великих землевласників. Велике землеволодіння все більше набувало рис всестановості. “Великими землевласниками” (а значить – поміщиками) офіційна статистика, владні структури, а потім і дослідники вважали всіх, хто мав 50 і більше десятин землі. При цьому, станове походження не бралось до уваги. Вважається, що напередодні революції таких господарств було 38,7 тис., а загальна чисельність поміщиків з урахуванням членів сімей становила близько 300,0 тис. чол., або 0,9% загальної кількості 9 українських губерній.

Таким чином, аграрно-капіталістичний розвиток спричинив досить глибокий розклад колишнього помісного дворянства. Напередодні Першої світової війни лише 14 тис. дворян володіли маєтками з земельними площами понад 50 дес. землі. Десятки тисяч дворян втратили землю і шукали інші джерела існування (державна служба, підприємництво, вільні професії тощо). Їх місце заступили представники інших станів: 24 тис. вихідців із селянства, купецтва та інших станів стали великими (тобто мали більше 50 дес.) землевласниками. Але соціальне ядро помісного дворянства все ж збереглося. У 1905 р. в Україні залишалося 5 тис. дворянських

маєтків, кожен з яких мав 500 і більше десятин землі. Власникам цих маєтків належало 20% земельного фонду України – 9 млн. дес. землі [13.-С.54]. Окремі з них володіли 50, 100 і навіть 200 тис. дес. землі [14.-С.54].

Лише деякі з великих дворянських господарств були побудовані як високоінтенсивні і капіталістичні економії. Такі маєтки – виключення з загального правила. У більшості випадків перебудувати поміщицьке господарство на нових засадах не вдавалося. Земельні площі понад 500 дес. при тодішній агротехніці, за оцінкою спеціалістів, було дуже важко, якщо взагалі можливо організувати на капіталістичних засадах. Земля або здавалася в оренду на грабіжницьких засадах або оброблялася навколишнім селянством з використанням свого ж реманенту. У цілому селянство України щорічно вносило поміщикам орендну плату в розмірі 70 млн. крб. золотом, що становило майже 50% зібраного врожаю [13.-С.13]. Поміщикам не обов'язково було ламати голову над впровадженням агротехнічних новацій, адже вони мали можливість отримувати великі прибутки від свого господарства, тільки здаючи землю в оренду. Навіть поміщицькі економії, цукрові заводи та винокурні, що використовували найновіші сільськогосподарські машини та добрива, впроваджували багатопілля та інші нові для того часу агротехнічні заходи, часто будувалися не на найманій праці робітників, а на здачі землі в оренду. В своїй діяльності вони поєднували нові (найману працю) та старі (працю залежних селян) методи ведення господарства. Користуючись своїм монопольним становищем великих землевласників, вони примушували навколишніх селян працювати на себе, відпрацьовуючи оренду і т.п. [15.-С.46].

Це свідчило про паразитичні тенденції, які домінували у великому дворянському землеволодінні. Однак, саме цій фракції дворянства, по суті, належала вся повнота влади. Усі більш-менш значні пости в державному апараті – як у петербурзькому центрі, так і на місцях, в українських губерніях – займали дворяни. Помісне дворянство становило основу державної бюрократії, яка була покликана забезпечувати стабільність соціально-економічного і політичного ладу, а, значить, усі дворянські привілеї.

Але загальнодержавна дискримінаційна економічна політика щодо окраїн імперії і підтримки центру не могла не зачіпати інтереси поміщиків України, у тому числі і дворян. Як відомо, в Україні підтримувався розвиток зернового господарства, цукробурякового виробництва. Цукрова галузь розвивалася швидше, ніж у будь-якій з передових західноєвропейських країн. В той же час обмежувалися традиційні галузі – ті, які не відповідали інтересам центру. Так було, зокрема, з тваринництвом. Але найбільше прикостей завдавала місцевим поміщикам тарифна і податкова політика центру. Вона була спрямована на надання пільг великому землеволодінню центральних губерній і ставила у не вигідне становище виробників експортного зерна та іншої сільськогосподарської продукції українських губерній. Така політика уряду викликала незадоволення поміщиків як української, так і інших національностей.

Поміщики України мали обмежений вплив на формування закупівельних цін, хоча і поставляли на ринок велику кількість сільськогосподарської продукції. Ринок контролювався банківським, головним чином, російським та іноземним капіталом, що диктував аграріям свої жорсткі умови. У 1913 р. у Миколаєві 8-9 підприємств здійснювали весь експорт зернових, причому 3 банки з центрами в Петербурзі – Санкт-Петербурзький міжнародний, Північний і Російський для зовнішньої торгівлі банк – контролювали 58% всього вивозу зернових. Таке становище склалося і в інших портових містах, де рівень цін визначався обмеженим числом скупників. В той же час великі фінансисти Півночі, тісно зв'язані з урядовими колами, намагалися добитися підвищення мита на півдні з метою стимулювання вивозу хліба через

північні порти. Їх турбувало те, що з південних губерній через Петроград та Ригу вивозилося все менше хліба. Якщо у 1900 р. з українських губерній через балтійські порти вивозилося 127,5 млн. пуд., а через південні – 203,6 млн. пуд. хліба, то у 1907 р., відповідно, 28,7 млн. пуд. і 310,7 млн. пуд. Це різко зменшувало прибутки великих монополістичних об'єднань, що контролювали зовнішньоторговельні операції на півночі. У свою чергу, українські поміщики виступали проти проекту “перекачування південного хліба через балтійські порти” [16-С.53-54].

Поміщики України відчували зростаючий тиск російських монополістичних об'єднань, які, знаходячись під захистом високих митних бар'єрів, нерідко навмисне зменшували виробництво нафти, вугілля, чавуну та сталі з метою збільшення цін на них. У 1913 р. при собівартості пуду нафти в 12 коп. продажна ціна дорівнювалася 40 коп. Втридорога продавалися також вугілля, метали та будівельні матеріали. Професор Мігулін писав, що внаслідок панування синдикатів поміщицькі економії не в змозі отримати від “славнозвісного Продвугілля” одного-двох вагонів вугілля, а цукрові заводи та винокурні перебувають під постійною загрозою припинення роботи внаслідок відсутності палива. Поміщики – власники заводів по переробці сільськогосподарської продукції не могли не ставитися до цього вороже. Їх настрої відбивалися на сторінках газет та журналів. “Справедливість вимагає, – писав полтавський діяч Мезенцев, – щоб промисловість повертала на користь землеробства хоча б частину контрибуції, яке несе землеволодіння у вигляді мита, що ми виплачуємо німцям за обкладання їх предметів фабричної та заводської промисловості” [17-С.11; 18-С.120]. Тільки відміна протекціоналізму промисловості, на думку поміщиків, може покращити ситуацію, що склалася в сільському господарстві. З метою захисту економіки від паливної кризи вони вимагали встановлення урядового нормування цін на нафту та вугілля. В умовах, коли царський уряд відстоював інтереси російських землевласників та буржуазії, конкурентна боротьба між українськими та російськими землевласниками та підприємцями з економічної сфери пересувалася у суспільно-політичну. На ґрунті місцевих інтересів, пов'язаних з тією чи іншою тарифною політикою, проявлялися відкриті чи скриті форми суперництва, з'являлося бажання об'єднатися за територіальним принципом. В боротьбі за суто господарські інтереси народжувався місцевий, “південний” патріотизм. У частини поміщиків-українців ці незадоволення підсилювалися і національними почуттями.

Дані про національний склад великих землевласників містить в собі Всеросійський перепис 1897 р. За переписом у дев'яти українських губерніях проживало 53,8 тис. дворян (з урахуванням членів сімей), які мали помістя різних розмірів. З них, 23 тис. визнали своєю рідною мовою українську, 17 тис. – польську, 12 тис. – російську, решта – 1,8 тис. – інші мови [19.-С.26]. Таким чином, на 1897 р. україномовні дворяни складали 42,3% помісних дворян.

Більшість дворян-українців мешкала на Лівобережжі. Це дрібнопомісні дворяни – нащадки козацької старшини доби Гетьманщини. На Правобережжі домінували польські поміщики. Згідно з іменним списком, з 2344 великих землевласників Правобережжя, що мали 400 і більше дес. землі – 1190 чол., або 51%, були поляками. З загального числа 274 винокурень Правобережжя 139 належали полякам, з 56 цукрових заводів – 25 були у власності поляків. У той же час польського населення тут було не більше 2,7% [підрховано за: 20.-С.3-152]. Разом з тим, і в цьому районі було немало поміщиків-українців. В Київській, Волинській, Подільській губерніях нараховувалося більше 11 тис. дворян, які вважали своєю рідною мовою українську. Це складало 35% від загальної кількості дворянства Правобережжя.

Слід зазначити, що процеси денаціоналізації особливо глибоко захопили українську земельну аристократію. Українців серед великих поміщиків-латифундистів було порівняно мало. Такі господарства, як маєтки Скоропадських (42 тис. дес.) чи князів Кочубеїв (35 тис. дес.), серед нащадків козацької старшини зустрічалися рідко. До того ж, переважна більшість цих нащадків відмовилася від будь-якої опозиції царизму і перейшла на службу самодержавству, асимілювалася з російським дворянством і зреклася своєї належності до української нації. Типовий світогляд цієї частини дворянства висловив нащадок старовинного козацького роду князь П.П. Кочубей, голова Державної Ради при Миколі І. У приватному листі малоросійському військовому губернатору князю К. Рєпніну у 1832 р. він писав: “Хоча народженням українець, але я більше росіянин, ніж будь-хто інший... Моє звання і посада... ставлять мене вище від усяких дрібних міркувань: я дивлюсь на справи Ваших губерній з точки зору спільних інтересів нашої країни”.

Подібних прикладів можна навести сотні. Малюючи духовну атмосферу України першої половини ХІХ ст., видатний поет і мислитель українського зарубіжжя Євген Маланюк писав: “Зіпхнуті до стану напівтваринного, занурені в тупім безладді, вже поза межами історії, деś поміж кухнею й спальнею – дотлівають останні рештки козацької й гетьманської еліти. На могутнім тлі буйного соняшного краєвиду, серед руїн бурхливої минувшини, западають в смертельний сон хутори й маєтки з деморалізованої петербурзьким урядом колишньої української аристократії, нині “дворянства всеросійського” [21.-С.3].

Але були непоодинокі приклади, що свідчили про існування іншої тенденції. Поміщик В. Леонтович – активний земський діяч Полтавщини, підтримував українські вимоги, був письменником, членом редколегії “Літературно-наукового вісника”, фінансував газету “Рада”, активно співпрацював в ТУП. Перша щоденна газета українською мовою в Києві “Рада” видавалася за активною підтримкою поміщика Є. Чикаленка. Цей відомий український діяч був членом ТУП; ним був заснований Академічний Дім у Львові. Великий землевласник барон Ф. Штейнгель, депутат Державної Думи, діяч ТУП, заснував Волинський археологічно-історичний музей. Більшість українських музеїв були засновані представниками української національної аграрної еліти: Б. Ханенко заснував Київський музей мистецтв, В. Тарновський – Чернігівський історико-етнографічний музей, К. Скаржинська – Полтавський історико-етнографічний музей, О. Поль – Дніпропетровський археологічно-історичний музей, М. Шугуров – Глухівський етнографічний музей [22.-С.214-215, 217]. Цей перелік, наведений як ілюстрація, далеко не повний, його можна продовжити. Національно зорієнтовані поміщики зустрічалися в кожній губернії, в кожній громаді Товариства українських поступовців, в багатьох земствах.

Надзвичайно показово, що їх голос на захист українських вимог лунав навіть в правих російських організаціях, що діяли в Україні. Туди йшли ті поміщики, яких не задовольняла ліберальна поміркованість ТУП і здебільшого соціалістичний відтінок українського національного руху в цілому. Українське дворянство знаходило політичний притулок у консервативному русі, який в Україні репрезентували російські правомонархічні партії та об’єднання. В аналітичному огляді київського губернського жандармського управління за 1915 р. відзначалося, що українські “праві елементи ніколи не виступали на Україні як партія; лише окремі особи з них приєдналися до російських октябристів чи інших організацій” [23.-С.281].

Участь українських дворян в російських консервативних організаціях дала привід багатьом дослідникам історії України залишити українське дворянство поза національно-державним будівництвом, вбачаючи в ньому ренегатів та зрадників. Така думка характеризує народницький підхід в історіографії. Але історики цього

напрямку не враховують принцип “чисельних лояльностей”, суть якого полягає в існуванні для кожної людини декількох лояльностей. Відомий у західній історіографії, цей підхід був взятий на озброєння українськими істориками після публікації у 1991 р. статті П. Магочія “Українське національне Відродження. Нова аналітична структура” [24]. Переносячи принцип “чисельних лояльностей” на ґрунт української історії, П. Магочій довів, що в багатонаціональних державах, якою була Російська імперія, цілком нормально, коли дехто вважає себе водночас і малоросом (українцем) і великоросом (росіянином), тобто показує свою лояльність і по відношенню як до Російської імперії, так і до України. Подібна лояльність, як природна частина “ієрархії чисельних лояльностей”, характерна для національних відроджень багатьох інших народів. Розвиток процесів націотворення приводить до того, що на місце “ієрархії чисельних лояльностей” приходять структура “взаємовиключних свідомостей”. Тобто певна частина населення усвідомлює, що не можливо бути росіянином з Малоросії (України) або поляком з України. Треба бути або росіянином, або українцем. На думку дослідника, “ієрархія чисельних лояльностей” і структура “взаємовиключних свідомостей” знаходяться у постійній взаємодії, замінюючи одна одну під впливом різних обставин [24].

Вже в другій половині XIX ст. деякі українські дворяни, працюючи у створених в 60-ті роки земствах, стали проявляти свої автономістські прагнення. Підтвердженням цього став секретний донос російському уряду, в якому повідомлялося, що українці “прагнуть вільної республіки з Гетьманом на чолі”. Причому кандидатом на гетьмана називали відомого земського діяча, українського заможного дворянина В.В. Тарновського [25.-С.120-121]. В земствах досить часто звучали голоси поміщиків про необхідність зняття заборон з української мови та її впровадження в навчальні заклади тощо.

Але домінування соціалістичних ідей в українському національному русі, радикалізм української молоді, революційні події 1905-1907 рр. відштовхнули від українського політичного життя заможні верстви населення, консерватизм яких був зорієнтований, якщо не на збереження існуючого ладу, то хоча б на поступову його зміну. Тому притулок вони знаходили у складі російських консервативних партій та об’єднань. Вступ до подібних партій, в багатьох випадках, зовсім не свідчив про те, що українське дворянство стає ворогом до української національної справи. Скоріше це був прагматичний крок, здійснюючи який українські поміщики намагалися захистити свої соціально-економічні інтереси та зберегти політичну стабільність. При цьому, вони “свою щиру відданість українським культурно-освітнім справам поєднували з не менш щирою й лояльною відданістю російській царській династії” [26.-С.558].

Але династія не була вічною і наближався час, коли вони могли стати вільними від зобов’язань щодо неї. Однак, до такої кардинальної зміни українські дворяни були не готові. Їх політичний ідеал, пов’язаний з відродженням гетьманщини, на початку XX ст. знаходив в Україні мало прихильників. Наслідком цього був глибокий розпач і особиста драма для більшості українських поміщицьких родів, які зберегли свої національні почуття. Підсумовуючи свій життєвий шлях, один з них Василь Горленко писав: “Взагалі я зламаний, скалічений плід історії, уламок дворянства з деякими спаяними, але і багатьма неспаяними його боками. Трагічно усвідомлюю все це, але не можу вже змінитися” [Цит. за: 27.-С.11].

Селянство

Селянство України було найчисельнішим станом суспільства. За даними офіційної статистики у 1914 р. 81,5% населення України відносилися до стану селян.

За 50 післяреформенних років під впливом ринкових відносин селянство зазнало істотних змін. Досить швидко відбувалася його соціальна диференціація. Цей процес особливо посилювався внаслідок Столипінської аграрної реформи. Його результати ретельно вивчали радянські історики. Вони виділяли три типи селянських господарств: бідняцькі, середняцькі і заможні (куркульські). До заможних селянських господарств відносилися господарства, що мали двори з посівом 10 і більше дес. землі (у Степу – 12 і більше, на Правобережжі і Поліссі – 6 і більше); до категорії бідних зараховувалися двори без посівів і з посівами до 3 дес. Середняками вважалися селяни з господарствами у проміжку між бідняками і заможними. Відповідно, до заможних господарств відносилось 12,3% загальної кількості дворів, до середняцьких – 30,0%, бідняцьких – 57,7% [28.-С.11,12]. На підставі цих підрахунків робився висновок про наростання соціальних антагонізмів на селі і формування передумов революції бідноти проти куркулів – соціалістичної революції.

Насправді, село перебувало у дещо інших соціально-економічних координатах. Диференціація селянства була фактом, що мала різноманітні причини, а ринкові фактори виступали лише в ролі їх каталізаторів. Зрештою соціальної рівності в селі не було і до реформи 1861 р. Тому і соціальна диференціація сприймалася селянством, як правило, поза політекономічними категоріями.

Соціальні антагонізми в середовищі селянства на початку ХХ ст. ще не вийшли на поверхню. У реальному житті сільські жителі України значно більше схилилися до самоідентифікації себе як селян (добре пам'ятаючи, до якого саме розряду вони відносилися: колишніх поміщицьких, державних, чиншовиків, казенних або удільних селян, селян-власників, однодворців чи козаків), ніж як бідняків (напівпролетарів і сільських пролетарів), середняків (дрібних буржуа) чи сільських підприємців (підприємців-куркулів). Держава постійно нагадувала всім їм про їх стану належність. Так, зокрема, перед Першою світовою війною, як і століття назад, селяни відбували натуральні повинності, від яких були вільні інші стани: дорожню, караульну, підводну, квартирну, постійну, полювання на вовків, поштову, арештантську і т.д. Натуральні земські повинності збереглися і прийшли в ХХ ст. ще з тих пір, коли населення було поділене на податне і неподатне.

В українському селянстві втілювалися головні суперечності і парадокси розвитку країни.

Реформа 1861 р. звільнила селянство, але не надала йому необхідних засобів, щоб він міг утвердитися незалежним господарем. Напередодні Першої світової війни на одне селянське господарство України в середньому приходило 6,4 дес. посівів, у той час коли на приватновласницьке (поміщицьке) – 547,6 дес. [29.-С.11]. Саме у цьому, а не у внутрішній соціальній диференціації, полягала суть “селянського питання”.

Для середньої селянської родини (5 чол.) при трипільній системі мінімальна земельна площа повинна була становити 9 дес. Таких господарств в Україні було близько 30% [30.-С.11]. Відсутність тяглової сили та реманенту, примітивна сільськогосподарська техніка унеможлилювали інтенсивне сільське господарство, а той факт, що сільське населення України зростало вдвічі швидше, ніж землеволодіння, ще більше загострював земельний голод. Все більше селян втрачали можливості забезпечити себе з власного господарства й змушені були шукати додаткових джерел існування. В цих умовах село виштовхувало за свої межі зайвих, залишаючись, по суті, без змін.

За звичай, “зайві” селяни йшли на південь у найми до місцевих поміщиків і колоністів. Щорічно до 1,5 млн. селян України з весни наймалися на сезонну роботу в Таврійській, Катеринославській і Херсонській губерніях [31.-С.51]. Проте,

запровадження машин у великих маєтках знижувало попит на вільні робочі руки. Можливостей заробити на життя роботою у поміщиків чи багатих селян ставало все менше.

Отже, українські селяни не поспішали покидати сільське господарство. Незважаючи на те, що на її території будувалися нові заводи і фабрики, шахти і рудники, вони відмовлялися пропонувати їх власникам свої руки. Виняток становили майже 199 цукроварень, понад 600 гуралень і деякі інші виробництва по переробці сільськогосподарської сировини, куди селяни наймалися сезонно. Вони схильні були до останньої можливості триматися за своє власне господарство, аніж йти на великі заводи чи шахти. Якщо й попадали вони туди, то майже завжди чорноробами і на тимчасову роботу.

У цих умовах у селі накопичувалася величезна кількість незайнятих робочих рук – явище, яке в літературі одержало назву аграрне перенаселення. Селяни та їх сім'ї (головним чином, біднота) формально вважалися сільськими “господарями”, хоча за своїм фактичним станом були напівпролетарями з мізерним наділом, який не міг їх прогодувати. За підрахунками економістів, напередодні Першої світової війни в селянському господарстві України налічувалося до 8,0 млн. “зайвих” працівників [32.-С.161-162]. Аграрне перенаселення не було суто українським феноменом. Подібні процеси відбувалися на етапі прискореної модернізації й у інших країнах. Можна було чекати, що, як і у тих країнах, мільйони українських селян заповнять робітничі і рудничні селища і міста, змінивши в них на свою користь національний баланс. У дійсності ж, все відбувалося інакше: українські селяни обминали міста і шукали своє щастя на неосвоєних землях Північного Кавказу, Середньої Азії, Сибіру, де й відтворювали традиційну землеробську структуру.

Взагалі, українське населення у другій половині XIX – на початку XX ст. було головним ресурсом для сільськогосподарської колонізації окраїнних регіонів Російської імперії. У 1897 – 1913 рр. Полтавщина – регіон чи не з найглибшими землеробськими традиціями – була першою в списку губерній за кількістю селян, що виїхали для засвоєння нових земель. За Урал подалося 466,7 тис. полтавців – 16,3% наявного у 1916 р. населення губернії [32.-С.174]. Всього напередодні Першої світової війни у східних регіонах Російської імперії освоювали землі близько 2 млн. українських селян [3.-С.61].

Цей факт суперечить модернізаційним схемам націотворення, які домінують у сучасній історіографії. У цьому факті Роман Шпорлюк вбачає навіть принципове несприйняття українцями ідей модернізації [33.-С.5]. Модернізація в Україні, на думку Ореста Субтельного набула неукраїнських форм. Як він зазначив у передмові до першого видання “Україна. Історія”, “існує фатальний двоподіл між тим, що є українським, і тим, що є модерним” [34.-С.15].

На думку сучасних дослідників причини такої суперечності полягали в низькому освітньому рівні українських селян та особливостях їх колективної психології, яку модернізаційні процеси змінювали досить повільно. Наприкінці XIX ст. лише 18,9% населення України віком більше 10 років вміли читати. Серед власне українців цей показник був ще нижчий – 13%. Рівень грамотності росіян був вдвічі, євреїв – утричі вищий, ніж українців [3.-С.61].

Ці дані стосуються 1897 р. і на їх підставі немає сенсу робити висновки про стан освіченості населення України напередодні Першої світової війни чи революції 1917 р. За передвоєнні роки у цій сфері відбулися істотні зрушення. Так, у 10 повітах Полтавської губернії за 1897-1910 рр. відсоток освічених підвищився з 16,9 до 23,7, у 10 повітах Харківської губернії за 1897-1913 рр. – з 16,8 до 25,1. Серед жителів Харкова за ці роки письменність зросла з 52,5 до 66,6%. У цілому в Україні

напередодні революції 1917 р. рівень освіченості населення України становив 28%. Прогрес у порівнянні в 1897 р., як бачимо, відчутний. Але середні цифри по Україні приховують суперечливості цього прогресу, зокрема стан освіченості окремих національних груп. Як і раніше, відсоток освічених серед українців був нижчим, ніж відповідний показник серед євреїв, росіян чи поляків, що жили в Україні. У цьому відношенні за 20 років мало що змінилося. Однак, одна дуже суттєва зміна, все ж, відбулася. Якщо наприкінці XIX ст. українців з початковою освітою серед жителів України було менше, ніж євреїв, росіян, поляків та інших представників національних меншин (у загальній сумі), то напередодні революції ситуація була зовсім іншою: українці абсолютно були найчисленнішою освіченою групою. Цю обставину необхідно враховувати при аналізі здатності українського суспільства сприймати модернізаційні зміни, а разом з ними ідеї, якими вона супроводжувалася.

Однак, зазначений висновок не спростовує інше спостереження істориків: у масштабах всієї імперії до міст прибували переважно селяни з районів вищого рівня грамотності та з розвиненішими несільськогосподарськими (фабрично-промисловими та іншими) уміннями населення. Українські селяни, що мали нижчий рівень грамотності і були сильно прив'язані до сільського господарства, емігрували не до міст, а до інших сільськогосподарських районів.

Як відомо, у XVII–XVIII ст. Україна була одним з найосвіченіших регіонів Російської імперії. В XIX ст. ситуація кардинально змінилася. Історики вбачають причини погіршення стану освіченості українських селян в декількох причинах. По-перше, традиційний страх російської влади перед українським селянством, так як і перед українцями взагалі. Вона боялася, що поширення освіти перетворить українських селян у неспокійний соціальний і національний елемент. По-друге, через антиукраїнську політику в освітній сфері українські діти навчалися не рідною, а російською мовою, яка була для них не зовсім зрозумілою і якою вони не розмовляли ані вдома, ані на вулиці і нерідко дуже швидко під впливом місцевої мовної стихії забували. Земський статистик Юхим Павловський, який у 1899 р. обстежував сільське населення Олександрівського повіту Катеринославської губернії, описав оцінку одним селянином ефективності освіти у місцевій школі: “Ось узяти хоча б мою дівчину, ходє до школи другу зиму, а що вона зна? Нічого!.. Учитель каже їй: прочитай та розкажи, про що пишеться; а воно сердешне, не розуміючи книжньої мови сидить цілісіньку ніч, поки здебільшого вивчить на пам'ять... Яка це наука?!.. Справжня мука!..” [35.-С.5]. Але було немало і тих, хто успішно опановував двомовність і поглиблював свої знання на російській. Згаданий вище Юхим Павловський з цього приводу писав: “Краще яке-небудь світло, ніж темрява без жодного просвітку!..” [35.-С.7].

Щодо другого чинника, чому українські селяни обминали міста, була їх сильна прив'язаність до землі. Цей чинник також пояснюється специфічними українськими умовами. У російських губерніях родючість землі була значно нижчою. Тому замість змушувати селян працювати на землі, російським поміщикам було економічно вигідніше одержувати від них певну суму грошей. Щоб заробити ці гроші, селяни змушені були найматися на роботу у місто чи на фабрику. Внаслідок цього після ліквідації кріпацтва багато з них вже мали навички праці на промислових підприємствах. В українському селі найпоширенішою формою відробітків кріпацьких повинностей була панщина. Це не стимулювало зв'язків українського селянина з містом і промисловим виробництвом. Таким чином, українські селяни не могли конкурувати з російськими, які були краще підготовлені своїм попереднім досвідом, особливо якщо йшлося про працю на промислових підприємствах [36.-С.120-121].

Були і глибокі соціально-психологічні підстави цього явища. Чи не єдиним правильним та справедливим джерелом добробуту, багатства українські хлібороби традиційно вважали землеробську працю. На думку Юрія Присяжнюка, таке розуміння ролі землеробської праці спричинилося домінуванням у світогляді тогочасного сільського простолюду міфологічно – патріархальних уявлень. Згідно з ними, у масовій селянській психології праця, багатство, власність ще сприймалися як дуже близькі, майже тотожні цінності. Ці поняття (праця, власність) у світогляді селянського загалу все ще позначалися середньовічним традиціоналізмом [37.-С.47-48].

Натуралізм ментальності українського хлібороба виявлявся в надмірній моральній абсолютизації значущості фізичної праці. За оцінкою О. Михайлюка, переконанням, що лише ручна праця на землі виправдовує багатство, що лежало в основі селянських уявлень, пояснюється презирство, із яким селяни ставилися до поміщиків, чиновників, фабричних робітників, інтелігентів, бачачи в них “ледарів”. Зневага, неприязнь, а інколи й ненависть трудівника – землероба до “панів”, до яких, як правило, відносили і всіх міських жителів, виявлялася в його критично-недовірливому ставленні до їх діяльності, побуту, дозвілля, що змішувалося із заздрістю. Водночас абсолютизувався власний спосіб життєдіяльності (“від землі”), тим більше, що з існуючих він був найдавніший (“вічний”), простий і зрозумілий [38.-С.104]. Ставлення до міста і міських жителів у українських селян було, по меншій мірі, недоброзичливим.

Пореформена ринкова еволюція в суспільстві, що внесла в традиційний спосіб життя українського селянства ряд змін, в той же час мінімально вплинула на його соціально-психологічну самотність. Ментальність українських хліборобів характеризувалася збереженням у загальних рисах традиційної землеробської культури, пріоритетністю праці на землі [38.-С.107].

Але справа, звичайно, не лише в селянських традиціях. Політика царизму, хоча і не прямо, впливала на соціальну мобільність українського населення. Бо, зазначає Ярослав Грицак, якщо б припустити, що на час промислової модернізації Україна була б незалежною і політичні кордони України збігалися з етнічними, то тоді б місцеві селяни у пошуках роботи не мали б іншого вибору, як найматися на місцеві промислові підприємства та йти у місто [36.-С.121].

Не дивлячись на перераховані обставини, українське село, хоча й повільно, змінювалося. Для українських селян, як і для більшості народів Східної Європи, щоденне життя передвоєнного періоду справді складалося із складної суміші “архаїчного” і “модерного”, що формувалося в рамках традиційних відносин. Причому, навіть досягнення модерного суспільства вони прагнули використати для самозбереження свого особливого соціального стану і властивих йому цінностей. Так трапилося, наприклад, з кооперацією.

Українське селянство ще у другій половині XIX ст. стало об'єднуватися в кооперативні організації. Це була спроба вирватися з-під грабіжницької залежності від перекупників, яких у хлібозаготівлях було не менше чотирьох груп: сільський перекупник або агент, містечковий скупник, крупний відправник, експортер чи мукомол. Напередодні Першої світової війни в Україні налічувалося понад 10 тис. різних кооперативних товариств, які об'єднували щонайменше 3 млн. селян – до 3/4 селянських господарств [39.-С.45]. Це був величезний успіх, адже, не дивлячись на явну вигоду, пересічний селянин прагнув виходити на ринок самостійно і лише після декількох невдач наважувався звернутися до кооперативу.

Напередодні Першої світової війни помітно посилювався економічний потенціал кооперативів України і їх прагнення до об'єднання. У 1911 р. київські кооперативи на

чолі з Х. Барановським спробували організувати Всеукраїнський кооперативний банк, але зустріли опір уряду. Один з лідерів української кооперації М. Левицький запропонував компромісний варіант: кожен регіон України мусить мати свій особливий кооперативний центр з банком. Ця ідея була сформульована на Всеросійському з'їзді кредитної кооперації. Але на з'їзді перемогла централістична тенденція, наслідком якої було створення Московського народного банку, що об'єднав кредитну кооперацію всієї імперії.

Однак, ідея не вмерла. На крайовому з'їзді представників хлібної торгівлі, що відбувся у 1913 р. в Катеринославі за участю земців, кооперативів, біржових комітетів постало питання централізації хлібної торгівлі в руках єдиної хліботорговельної організації. Пропонувалося утворення хліботорговельного центру України, який би протистояв західноєвропейським торговельним агентам, що нав'язували виробникам хліба свої умови. Іншим завданням цього центру було протистояння банківському капіталу, що все більше прибирав до своїх рук експорт хліба. Так, з 100 млн. пудів хліба, вивезеного у 1909 р. з Миколаївського порту, 36 млн. припадало на частку банків.

Ця ініціатива також не була реалізована. На хлібному ринку домінували банки. Українська кооперація без допомоги держави виявилася неспроможною протистояти іноземному і російському фінансовому капіталові [18.-С.69-70].

Українська кооперація не обмежувалася економічною діяльністю. Кооперативи прагнули підтримувати тісні зв'язки з місцевими земствами і різними земськими установами. З земств лунали заклики про необхідність узгодженої економічної політики кооперації всіх землевласників, у тому числі великих, у конкурентній боротьбі з банківським капіталом, який прагнув монополізувати хлібну торгівлю і нав'язати аграріям свої жорсткі умови. Не випадково з кооперації вийшло багато представників українського національного руху, членів і керівників українських національних партій, які стали в майбутньому активними діячами Української революції (Б. Мартос, М. Стасюк, М. Порш, Х. Барановський та ін.).

Селянство в умовах модернізації не втратило здатності до активних протестних дій. Його потенціал помітно зріс. Селянські повстання, що відбувалися на Харківщині і Полтавщині у 1902-1903 рр., деякі дослідники навіть називають революцією. Ці селянські заворушення здебільшого не мали національного чи політичного характеру, але українські інтелігенти з Революційної української партії, які брали участь у селянських виступах, прагнули надати їм певних рис організованості і національно-визвольного характеру.

Практично всі губернії Наддніпрянщини охопили селянські виступи в роки революції 1905 р. Саме в цей час стало проявлятися прагнення селян до об'єднання в організації – Селянські спілки, які часто діяли під керівництвом інтелігентів, членів українських національних партій. Спілки в Україні виникали як внаслідок діяльності Всеросійського Селянського союзу, так і з ініціативи місцевих селян. Ці селянські організації функціонували на території всіх 9 українських губерній.

Українські селяни брали участь у виборах до Державних Дум та земських органів самоврядування. Українці-депутати створили в I та II Думах українську парламентську групу – Українську думську громаду, що нараховувала 40 та 47 чоловік відповідно. Селянські депутати входили до складу громади, де отримали майже половину місць. Під час виборчих кампаній і роботи у Державних Думах склалися сприятливі умови для співпраці селянства з українською інтелігенцією. Ця співпраця сильно впливала на українських селян, своєрідним чином сприяючи зростанню їх національної свідомості. Було багато випадків, коли на зборах і мітингах селяни записували в накази своїм кандидатам в депутати добиватися

шкільної освіти українською мовою за рахунок держави [1.-С.279]. Потім з трибуни Державної Думи з вуст селян–депутатів часто лунали вимоги негайного вирішення як селянського, так і національного питань.

Складається враження, що селянство (принаймні, його активна частина) досить швидко проникалося національними інтересами. Мають рацію ті історики, які твердять, що процеси зросійщення, денационалізації не торкнулися селянства. Справді, село зберегло українську мову, національне народне мистецтво, побут. Ці обставини робили його величезною потенційною силою національно-визвольного руху.

У цьому контексті цікаво згадати оцінку можливостей українського селянства в революції 1917 р., яку давали різні дослідники. Ці оцінки, у кінцевому рахунку, розпадаються на дві, які умовно можна назвати “песимістичною” і “оптимістичною”. “Песимістична” оцінка належить авторам народницького напрямку. Вони досить суперечливо оцінюють селянство. З одного боку, вона підкреслювала його величезний соціальний потенціал в революції, називала селянство єдиною стійкою підпорою національного відродження, в найвишуканіших висловах описувала його чесноти, а з іншого (вже після поразки визвольних змагань), досить низько оцінювала його реальну роль в національно-визвольній боротьбі.

Один з відомих діячів Української революції, український соціаліст-революціонер Микита Шаповал на еміграції в брошурі “Соціологія українського відродження” характеризував селянство як “національно-несвідоме”, як селянство “без національного імені”. Століття бездержавності і антиукраїнської обробки привели до того, що селянство “не усвідомлює себе національно ні “по-руському”, ні по-українському. Ця сіра маса, що проводить майже вегетаріанський спосіб життя, не усвідомлюючи своєї колективної сили, не маючи колективного ідеалу. Селянська думка не має ніякого соціологічного світогляду ні в якій формі: ні в релігійній, ні в суспільно-політичній, ні в соціально-культурній” [40.-С.35, 36].

Подібну точку зору сформулював (також на еміграції) інший лідер українських есерів М. Ковалевський: “Свідомість наших селян стояла на дуже низькому рівні” [41.-С.248]. На констатуванні цієї думки багато істориків, особливо активних учасників подій, зупинялися, забуваючи вказати на роль інтелігенції в пробудженні національної свідомості українського селянства в надзвичайно несприятливих для нього умовах.

Зовсім інший, “оптимістичний” підхід до даного питання демонструє державницька історіографія. В. Липинський у “Листах до братів-хліборобів” писав: “Ми маємо надзвичайно здібну, сильну, здорову народну масу з окремою мовою..., окремою своєю рідною культурою, масу, що живе на точно означеній території. Ми маємо отже основні статичні елементи нації, які в теорії завжди можуть служити підставою для бажання перетворити їх в елементи динамічні: для сформування з нашої несвідомої етнографічної маси, свідомої та зорганізованої державної нації. Але на практиці... зорганізування нашої етнографічної маси в націю не вдалося. Не вдалось вже тому, що... не знаходилося на нашій національній території групи людей, настільки авторитетної, щоб вона зуміла об’єднати біля себе величезну більшість української етнографічної маси...” [42.-С.68-69].

Відповідь на питання, яка з оцінок ближче до істини, надзвичайно важлива для аналізу історії України наступних десятиліть. Мабуть, сформулювати цю відповідь – справа “реалістів”. Але конкретно-історичних досліджень з цього приводу в Україні не проводилося. Поки що автори зупиняються на констатуванні того факту, що більшість українського селянства напередодні Першої світової війни ототожнювала себе не з певною нацією, а з релігійною конфесією, місцевістю (повітом чи

губернією), інколи називаючи себе “хахлами”, інколи – козацькими нащадками. Такий рівень самоідентифікації формується в селянстві стихійно. Що ж стосується усвідомлення себе, як частини національної спільноти, то це могло бути лише результатом цілеспрямованого впливу на селянство. Лише національне виховання і освіта (батьки, школа, література, преса, громадські організації тощо) могли стати потугою, що забезпечує успіх мобілізації селянства під національні гасла. Згаданий вище статистик Юхим Павловський зустрів в Олександрівському повіті прояви національної свідомості серед місцевих селян. Описавши їх, він, разом з тим, зазначив: “Мої розповідання про знайомих мені селян на деякого з читачів зроблять може враження високого розвитку національної самосвідомості, якої не можна сподіватися від простих селян, глибокого зміцнення (в одиницях) переконання про потребу свого власного життя, як окремої нації. Треба завважати, що мені поталанило здибатися з найзаможнішими господарями, що мали вигідні умови життя і досягли такого ступіня самоосвіти, – ті умовини, якими не мають змоги користуватися бідні селяни та й навіть селяни середньої заможності. Звичайно, де заможність, там і освіта!.. Се раз. У друге, що й поміж заможними селянами... такий розвиток самосвідомості національної, таке зацікавлене суспільними інтересами свого народу – явище поодиноке; більшість же письменних українців наполягала на те, щоб якомога хуткій витравити в собі те, що нагадує йому своє походження і зробитися “благородним”, тобто москалем по мові...” [35.-С.7].

Оскільки умов для національного виховання на Наддніпрянщині не було, склалася стійка точка зору, що за рівнем національної самоідентифікації українське селянство значно відставало від селянства інших залежних центрально-східноєвропейських країн. Як приклад високої самоідентифікації наводять світогляд польського селянства. Але останні дослідження польських вчених примушують поставити під сумнів цю точку зору. Так, польський етнолог Людвіг Стромма на підставі вивчення різноманітних пам’яток селянської культури здійснив реконструкцію самовизначення польського селянства у ХІХ і на початку ХХ ст., яка звучить так: “Я є тутешнім, я є селянином-землеробом, я є католиком” [43.-С.63; 44.-С.65]. Такої моделі щодо українського селянства науковці не створили. Але ті поодинокі приклади, що наводяться у літературі, свідчать, що у цьому відношенні принципової різниці між ним і польським селянством не було [3.-С.105; 34.-С.103-104]. Якщо це справді так, то висновки щодо українського селянства, які панують у сучасній історіографії, потребують корекції.

Але при цьому залишається без сумнівів інша оцінка: у селянстві був закладений соціальний динамізм небаченої сили і непередбачуваних для суспільства наслідків. Справа була лише у тому, коли він вибухне.

(Закінчення у наступному номері)

Джерела та література

1. Сарбей В.Г. Національне відродження України. – К., 1999.
2. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К, 1997.
3. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ-ХХ століття. – К., 1996.
4. Касьянов Г. Теорії нації і націоналізму. – К., 1999.
5. Міллер О. Політика влади й російського націоналізму в українському питанні – незроблений вибір між “французькою” та “британською” стратегією // Схід – Захід: Історико-культурний збірник. Вип. 4. Спеціальне видання. *Rossia et Britannia: Імперії та нації на окраїнах Європи.* – Х., 2001.

6. Гапоненко Л.С., Кабузан В.М. Материалы сельскохозяйственных переписей 1916–1917 гг. как источник определения численности населения России накануне Октябрьской революции // История СССР. – 1961. – №6.
7. Занятия населения Украины по данным Первой Всероссийской переписи 1897 г. – Харьков, 1922. – Вып. 1.
8. Очерки развития социально-классовой структуры УССР. – К., 1987.
9. Остапенко С. Економічна географія України. – К., 1920.
10. Статистика Украины. – №124. – Сер. I: Демография. – Том V. – Вып. II.: Население Украины по данным переписи 1920 года. (Сводные данные по губерниям и уездам). Численность населения. Возрастной состав. Грамотность. Национальный состав. – Харьков, 1922.
11. Статистический ежегодник России за 1914 г. Издание ЦСК МВД. – СПб., 1915. – Отдел I.
12. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2-х частинах. – К., 1997. – Ч. 1.
13. Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. – К., 1957.
14. Розвиток народного господарства Української РСР. – К., 1967.
15. Рубач М.А. Социальная структура аграрных отношений и классовое расслоение крестьянства в украинской деревне к 1917 г. // Особенности аграрного строя России в период империализма. – М., 1962.
16. Попов О. Хлібна торгівля України. Передвоєнна криза українського хлібного експорту. – Харків, 1927.
17. Новый экономист. – 1913. – Т. 26.
18. Погребинський О. Столипінська реформа на Україні. – (Б.м.), 1931.
19. Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – К., 1978.
20. Список землевладельцев Юго-Западного края (Киевской, Подольской, Волынской губерний), владеющих не менее 400 дес. земли // Весь Юго-Западный край. 1907. – К., 1907.
21. Маланюк Е. Гоголь – Гоголь // Слово і час. – 1991. – №8.
22. Прицак О. У сторіччя народин М. Грушевського // Ідеї і люди визвольних змагань 1917 – 1923. – Нью-Йорк, 1968.
23. Український археографічний збірник. – К.: Археографічна комісія ВУАН, 1926. – Т. 1.
24. Магочій П. Українське національне Відродження. Нова аналітична структура // Український історичний журнал. – 1991. – №3.
25. Сарбей В.Г. 3 130-річчя з дня народження В.В. Тарновського // Український історичний журнал. – 1967. – №4.
26. Оглоблін О. З невиданих листів Василя Горленка до Миколи Стороженка (1893–1905) // Україна. – Париж, 1953. – Ч. 10.
27. Рудницька Є. Листи Василя Горленка до Панаса Мирного (1893–1905). – К., 1928.
28. Історія селянства Української РСР. – Т. 2. – К., 1967.
29. Хміль І.В. Трудяще селянство України в боротьбі за владу Рад. – К., 1977.
30. Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917–1923 рр.). – К., 1975.
31. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – М., 1954.
32. Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973.
33. Шпорлюк Р. Українське національне відродження у контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX століття // Слово. – 1991. – № 4(26).
34. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1991.
35. Павловський Ю. Спостереження та враження земського статистика // Літературно-науковий вісник. – 1902. – Т. XVII.

36. Грицак Я. Історія нації: продовження схеми Грушевського щодо української історії XIX – XX ст. // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали конференцій. – Львів, 1999.
37. Присяжнюк Ю. “Праця” як цінність у колективній психології українських селян посткріпосницької епохи (на матеріалах Наддніпрянської України) // Україна модерна. – Львів, 2001. – Ч.6.
38. Михайлик О.В. Про деякі особливості взаємин радянської влади і українського селянства в революційний період (1917 - середина 20-х рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип.. XIII. – Запоріжжя, 2001.
39. Марочко В.І. Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). – К., 1995.
40. Шаповал М. Соціологія українського відродження. – К., 1994.
41. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960.
42. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – Київ; Філадельфія, 1995.
43. Stromma L. Antropologia Kultury uści polskiej w XIX wieku. – Warszawa, 1986.
44. Меджецький В. Селяни у націотворчих процесах Центральної і Східної Європи у другій половині XIX – на початку XX століття // Україна модерна. – Львів, 2001. – Ч.6.

SUMMARY

The author investigates social potential for creation of the Ukrainian State on the eve of the First World War. The social and others factors to promote creation of the Ukrainian state are determined.